

<https://ecs.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Endowment & Charity Studies

E-ISSN: 3115-7475

Vol.3, Issue.1, No.5, 2025, pp 207- 226

Received: 08/10/2025 Accepted: 01/12/2025

Research Paper

Waqf and Sacred Giving in Islamic, Western, and Hindu Traditions: A Teleological Inquiry into the Relationship between Ownership and Meaning

Mohammad Heydarifard *

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Basic and Applied Sciences, Kermanshah University of Technology, Kermanshah, Iran
m.heydarifard@kut.ac.ir

Introduction

This study aims to explain the teleological distinctions between Islamic waqf and the various forms of sacred giving in Western and Hindu traditions. The central question is why Islamic waqf continues to rest on devotional intention and the spiritual continuity of the act, whereas Western trust institutions, through the process of the secularization of charity, have shifted from intention to function and outcome (Weber, 2011: 35–39). The importance of this issue lies in demonstrating how the formulation of telos, meaning, and ownership transforms the nature of charitable action in each tradition. Previous research has mostly focused on the jurisprudential or managerial aspects of waqf and has paid less attention to the ontological status of intention (Rostami, 2021: 47). Moreover, in the Jewish–Christian tradition, the notion of almsgiving has shifted from a devotional act to an ethical duty for social justice (Sargeant & Woodliffe, 2007: 112–118). In the Hindu tradition, institutions such as *dāna* and *brahmadeya* have transformed from liberative acts into modern administrative structures (Kane, 2022: 913). Drawing on this background, the research question is formulated as follows: *How do differing teleologies in Islamic, Western, and Hindu traditions reshape the nature of charitable action and the human relation to ownership?* The main hypothesis is that Islamic waqf is the only model that has preserved the connection between intention, divine proximity, and the continuity of good, whereas other traditions have undergone a transition from spirituality to functionalism.

Methodology

The methodology of this study is philosophical–hermeneutical–comparative and is based on the qualitative analysis of foundational texts in the three traditions. In the Islamic section, jurisprudential and theological sources concerning intention, divine proximity, and the endurance of action are examined. This includes Sadr’s analysis of the “orientation of economic action,” which emphasizes that in Islam the value of an act is measured by its devotional intention rather than its external function (Sadr, 2019: 112). In the Western tradition, the historical transformation of the trust from a religious institution into a modern legal mechanism is analyzed, and the secularization of charity is explained through the theoretical frameworks of Weber, Taylor, and Habermas (Taylor, 2007: 219). In the Hindu tradition, *Dharmaśāstra* texts and historical studies on *brahmadeya* and *devadāna* are examined, showing that giving functions as a mechanism for liberation from karma and detachment from worldly attachments (Olivelle, 2004: 82). The comparative approach employed in this study is “teleological analysis,” meaning that institutions are examined not through their legal structure but through their telos, intention, anthropology, and relation to the sacred order. Focusing on the semantic layer allows the study to trace the deeper transformation of the concepts of good, ownership, and action. The main limitation of the research is the lack of field data regarding the contemporary performance of waqf institutions and their reliance on

*Corresponding Author

Heydarifard, M. (2025). Waqf and sacred giving in islamic, western, and hindu traditions: A teleological inquiry into the relationship between ownership and meaning. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 3(1), 207-226.

<https://doi.org/10.22108/ecs.2025.146980.1153>

3115-7475© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<https://doi.org/10.22108/ecs.2025.146980.1153>

textual sources.

Findings

The findings indicate that telos is the primary factor distinguishing Islamic waqf from other forms of sacred giving:

1. **Islam:** The telos of waqf is *divine proximity* and the *preservation of intention*. Waqf is an act of worship in which property is removed from individual ownership and placed within the sphere of divine trusteeship. Intention constitutes the foundation of meaning and value, and the perpetuity of waqf depends on the perpetuity of intention (Tabataba'i, 1992: 17/223).

2. **Judaism and Christianity:** Almsgiving was originally a sacred and sacrificial act, but became, in the modern period, an ethical and social practice aimed at distributive justice. Intention lost its centrality and was replaced by functionality (Gray, 2019: 170).

3. **Trusts and the Modern Western Tradition:** Intention plays a secondary role, and the good is defined by function, social order, and administrative efficiency. The trust has shifted from a sacred institution to a legal and economic mechanism (Clarry, 2014: 18).

4. **Hinduism:** The telos of giving is *liberation from karma* and *detachment*. Ownership is regarded as impermanent, and institutions analogous to waqf have been transformed into administrative mechanisms in the modern period (Arvind, 2022: 55).

Discussion and Conclusion

The teleological analysis shows that the primary difference among these traditions lies in how they conceptualize the relationship between intention, ownership, and the good. Islamic waqf is the only model that preserves divine telos and devotional intention at its core; therefore, charitable action is not merely a social function but a spiritual continuation of the donor's presence. In the Western tradition, through secularization and the dominance of legal rationality, the good has been reduced to social outcomes and institutional efficiency (MacIntyre, 2022: 102). In the Hindu tradition as well, the telos of giving is liberation and detachment rather than the continuity of intention. This study demonstrates that forms of sacred giving represent three distinct worldviews: the *monotheistic telos* (Islam), the *functional-civic telos* (modern West), and the *liberative telos* (Hinduism). The conclusion is that any reform or rethinking of waqf must preserve not only administrative efficiency but also the "spiritual telos" and "devotional intention" of the donor.

Keywords

Islamic Waqf, Religious Teleology, Western Trust System, Jewish-Christian Almsgiving, Human-Ownership Relation.

مقاله پژوهشی

وقف و اعطای مقدس در سنت‌های اسلامی، غربی و هندو: پژوهشی غایت‌شناختی در نسبت مالکیت و معنا

محمد حیدری فرد^{۱*}

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم پایه و کاربردی، دانشگاه صنعتی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

m.heydarifard@kut.ac.ir

چکیده

وقف در سنت اسلامی نه نهادی حقوقی، که تجلی کنش قدسی انسان در نسبت با مالکیت و معناست؛ کنشی که بر نگرش توحیدی به هستی استوار است و غایت آن تحقق قرب الهی از رهگذر تداوم نفع عمومی و بقای معنوی عمل است. در برابر آن، نظام‌های امانی در غرب مدرن بر بنیاد عقلانیت حقوقی و انسان‌محور شکل گرفته‌اند و غایت خود را در نظم اجتماعی و کارکرد اقتصادی خیر می‌جویند. در میانه این دو افق، سنت‌های تصدق در یهودیت و مسیحیت مسیر انتقال معنا از امر قدسی به امر اجتماعی را نشان می‌دهند؛ حال آنکه در آیین هندو، نهادهای دانه و برهمادیه، هرچند با وقف شباهت دارند، هدفشان نه بقای نیت عبادی، که رهایی از چرخه کارما و وصول به موکشات است. پژوهش حاضر با روش فلسفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده است و در چارچوب تحلیل غایت‌شناختی تطبیقی، تفاوت بنیادین وقف اسلامی را با نظام‌های امانی غربی و اعطای مقدس هندو آشکار می‌کند. در وقف اسلامی، غایت در نسبت وجودی انسان با خدا معنا می‌یابد، در حالی که در سنت‌های دیگر، غایت به عقل خودبنیاد، خیر عرفی یا رستگاری فردی محدود می‌شود. مقاله دو تلقی متقابل از نسبت انسان، مالکیت و خیر را تبیین می‌کند: یکی قدسی و عبادی، و دیگری انسان‌محور و کارکردگرایانه.

واژه‌های کلیدی

وقف اسلامی، غایت‌شناسی دینی، نظام امانی غربی، تصدق یهودی-مسیحی، نسبت انسان و مالکیت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

*نویسنده مسئول

حیدری فرد، م. (۱۴۰۴). وقف و اعطای مقدس در سنت‌های اسلامی، غربی و هندو: پژوهشی غایت‌شناختی در نسبت مالکیت و معنا. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۳(۱)، ۲۲۶-۲۰۷. <https://doi.org/10.22108/ecs.2025.146980.1153>

3115-7475© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<https://doi.org/10.22108/ecs.2025.146980.1153>

۱- مقدمه

تحول معنای خیر در تمدن جدید از آشکارترین نمودهای گسست انسان مدرن از افق قدسی و فرورفتگی او در مدار سود و کارکرد است؛ تحولی که در آن، خیر از جایگاه عبادی و غایت‌محور خویش جدا شده و به کنشی اجتماعی و کارکردی فروکاهیده است. در این افق، نیت که در سنت دینی سرچشمه معنا و معیار ارزش عمل بود، جای خود را به قصد منفعت و مصلحت داده است. از همین رهگذر، کنش خیر از ساحت قرب الهی به قلمرو کارآمدی اجتماعی انتقال یافته و در نتیجه، معنای نجات و بقای معنوی در پس پرده مانده است.

در میان مفاهیم دینی، وقف اسلامی از جمله مصادیقی است که هنوز پیوند خود را با ساحت توحید حفظ کرده است. در منظومه معرفتی اسلام، وقف نه نهادی اقتصادی و نه ابزار بازتوزیع ثروت، بلکه صورتی از عبادت است که در آن، انسان از مالکیت شخصی به مقام امانت‌داری الهی فرامی‌رود. واقف با حبس عین و تسبیل منفعت، مال را از تصرف دنیوی رها می‌کند و آن را در مسیر استمرار نیت متقربانه می‌گذارد؛ به این معنا، وقف نوعی سلوک وجودی است که در آن، عمل اقتصادی در هیئت عبادت متجلی می‌شود. چنانکه فقها گفته‌اند، غایت وقف بقای عمل است نه بقای مال، و این بقا از سنخ دوام نیت است، نه دوام ملک (بجنوردی، ۱۴۰۱ق، ۲۵۷/۲؛ جعفری، ۱۳۷۸، ۱۱۵/۳).

غایت وقف در افق آموزه‌های اسلام تحقق قرب الهی از رهگذر استمرار نیت عبادی است. در این معنا، وقف ترجمان عملی اندیشه توحید در عرصه اجتماع است؛ همان‌گونه که در توحید، مالکیت حقیقی به خداوند اختصاص دارد، در وقف نیز انسان از دعوی مالکیت عبور می‌کند و مال را در راه خدا و نفع عام می‌سپارد؛ از این رو، بهره‌وری از موقوفه در حقیقت استمرار عبادت واقف است، نه تصرفی اقتصادی. وقف، صورت عینی ایمان به این حقیقت است که «لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» (آل عمران/۱۰۹) و در پرتو همین معناست که کنش خیر در اسلام از سطح سودمندی اجتماعی به مرتبه حضور الهی ارتقا می‌یابد.

در کنار این افق، در سنت هندو نیز نهادهایی همچون دانا^۱ و برهمادیه^۲ به عنوان صورت‌هایی از بخشش مقدس پدید آمدند؛ نهادهایی که در آنها، اعطای مال یا زمین برای پرستشگاه‌ها، برهمنان یا مقاصد مذهبی بخشی از نظم کیهانی دارما تلقی می‌شد. در این سنت، عمل بخشش نه برای تقرب به خداوند، بلکه برای رهایی^۳ از کارما و سبک‌سازی بار وجودی انجام می‌شد؛ به بیان دیگر، هدف نه تداوم نیت، بلکه رهایی از هرگونه تعلق بود (Kane, 2022: 2/913). در دوره‌های متأخر، با ظهور نهادهای مدرن و تراست‌های مذهبی در هند، وجه عبادی دانا به وجه اداری و کارکردی تبدیل شد (Arvind, 2022: 55). به این ترتیب، در حالی که وقف اسلامی بر استمرار معنا و حضور الهی استوار است، اعطای مقدس در آیین هندو بر نفی تعلق و خروج از چرخه وجود تأکید دارد.

در برابر این دو افق، نظام‌های امانی غربی در بستر الهیات مسیحی متأخر و عقلانیت حقوقی مدرن پدید آمدند که خیر را در نسبت با نظم اجتماعی و رفاه مادی بازتعریف کردند. در این نظام‌ها، مفهوم «امانت»^۴ از بُعد قدسی تهی و به سازوکاری حقوقی برای حفظ دارایی و تضمین نظم تبدیل شد. نیکوکاری در این منظومه نه فعلی عبادی، بلکه ابزاری برای تحقق عدالت دنیوی تلقی شد؛ در نتیجه، نیت جای خود را به کارآمدی داد و خیر به سنجش آثار اجتماعی وابسته شد. گذار تاریخی از

¹ Dāna

² Brahmadeya

³ moksha

⁴ trust

«تصدّق»^۱ در یهودیت و «صدقه»^۲ در مسیحیت قرون وسطی به نظام‌های تراست و خیریه‌های مدرن نشانه آشکار انتقال خیر از افق معنا و نجات به افق کارکرد و منفعت است (Weber, 2011: 35–39; Sargeant & Woodliffe, 2007: 112–118). تفاوت میان این افق‌ها در ماهیت غایت نهفته است: غایت وقف اسلامی بقای نیت و تداوم جهت عبادی است؛ در حالی که غایت اعطای هندو رهایی از کارما و بی‌تعلقی است؛ و غایت نظام امانی غربی بقای مال و استمرار نظم اجتماعی. در اولی، انسان امین خداوند است و مالکیت صورتی از عبودیت دارد؛ در دومی، انسان در پی رهایی از چرخه وجود است؛ و در سومی، انسان مالک مطلق و کنشگر عقلانی است. این تمایزها در ظاهر حقوقی و در حقیقت بازتاب سه صورت از هستی‌شناسی معنای خیر هستند: توحیدی، کارمایی و انسان‌محور.

با وجود ژرفای الهیاتی مفهوم وقف، بیشتر پژوهش‌های معاصر در این حوزه به مباحث فقهی، اقتصادی یا مدیریتی محدود مانده‌اند (رستمی، ۱۴۰۰: ۴۵؛ سعادت مصطفوی و صدقی، ۱۳۹۲: ۱۲۴)؛ در نتیجه، پرسش از غایت و بنیاد الهیاتی وقف تا حد زیادی مغفول مانده است. همچنین، در میان پژوهش‌های فارسی، اگرچه برخی از آثار به پیوند اخلاق و اقتصاد در سنت اسلامی اشاره کرده‌اند، از جمله مقاله جهانیان (۱۳۹۰: ۸۷–۹۶) که وقف را نهادی مبتنی بر ایمان، احسان و عدالت و حلقه پیوند میان اخلاق و عدالت اجتماعی می‌داند، و نیز پژوهش درخشنده و عالیان (۱۴۰۳: ۸۹–۹۱) که با رویکردی فلسفی، نیکوکاری را کنشی غایت‌مدار و سلوکی در جهت سعادت انسانی تفسیر می‌کند؛ اما هنوز تحلیل تطبیقی غایت‌شناختی وقف در افق الهیاتی میان سنت اسلامی و سایر سنت‌های دینی کمتر صورت گرفته است. پژوهش حاضر با تکیه بر همین خلأ، می‌کوشد نسبت میان نیت، مالکیت و خیر را در چارچوب فلسفی و تطبیقی بازخوانی کند.

۲- روش‌شناسی و چارچوب نظری پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد فلسفی-تفسیری-تطبیقی انجام شده است. روش آن تحلیل کیفی متون و مفاهیم دینی در سه سنت اسلامی، غربی و هندو بر پایه مقایسه غایت‌شناختی است. در این رویکرد، غایت به منزله عنصر بنیادی در فهم نسبت میان نیت، مالکیت و معنا در نظر گرفته می‌شود. تحلیل تطبیقی مقاله نه بر داده‌های آماری، بلکه بر تفسیر متون فقهی، الهیاتی و فلسفی و بازسازی افق معنایی هر سنت استوار است.

از دیدگاه نظری، چارچوب پژوهش بر مبنای الهیات غایت در حکمت اسلامی، به ویژه آموزه «بقای نیت» در پیوند با توحید و قرب، و نیز نقدهای معرفت‌شناختی مدرن درباره عرفی‌شدن خیر در آثار ماکس وبر^۳ (2011)، یورگن هابرماس^۴ (2008) و چارلز تیلور^۵ (2007) سامان یافته است. برای غنای بینامتنی، پژوهش از منابع معاصر اندیشمندان مسلمان در حوزه الهیات وقف، اقتصاد معنوی و فلسفه دین نیز بهره گرفته است؛ از جمله آثار محمدباقر صدر درباره جهت‌داری عمل اقتصادی، مرتضی مطهری درباره نسبت ایمان و عمل و مطالعات جدیدی که به احیای مفهوم معنوی وقف در گفتمان تمدنی اسلام توجه دارند.

¹ Tzedakah

² Charity

³ Max Weber

⁴ Jürgen Habermas

⁵ Charles Taylor

۳- تحلیل غایت‌شناختی وقف اسلامی

غایت‌شناسی دینی، در مقایسه با غایت‌شناسی فلسفی، نه بر نظم علی و طبیعی افعال، بلکه بر نسبت وجودی انسان با خداوند استوار است. در فلسفه، غایت معمولاً به کمال درونی و عقلانی انسان اشاره دارد؛ چنانکه ارسطو سعادت را غایت نهایی زندگی انسانی می‌داند و در اندیشه کانت، غایت در آزادی و اراده آزاد انسان برای عمل اخلاقی معنا پیدا می‌کند (Aristotle, 2011: 528; Kant, 2018: 271). اما در نگاه دینی، غایت فراتر از خود انسان است؛ یعنی کنش انسانی هنگامی معنا می‌یابد که به سوی خداوند جهت‌گیری کند و در پیوند با حقیقت متعالی قرار گیرد. از این دیدگاه، غایت نهایی نه صرفاً دستیابی به نتیجه‌ای مفید یا خیر بیرونی، بلکه تحقق «قرب الهی» است؛ امری که درونی‌ترین بُعد عمل دینی را شکل می‌دهد. بر همین اساس، وقف نیز در سنت اسلامی فعلی است که دو وجه درهم‌تنیده دارد: از یک سو، کارکرد اجتماعی و خیررسان آن که نمود بیرونی عمل است، و از سوی دیگر، نیت عبادی و معنوی آن که غایت درونی و الهی را آشکار می‌کند. فقط در پیوند این دو بُعد است که وقف معنای کامل خود را به عنوان کنشی اخلاقی و قدسی بازمی‌یابد.

۳-۱ وقف به مثابه کنش عبادی و نه نهاد اجتماعی

وقف در بنیاد خود نه یک نهاد اقتصادی و نه سازوکاری اجتماعی، بلکه فعلی عبادی است که در افق هستی‌شناسی توحیدی معنا می‌یابد. در این تلقی، واقف در لحظه وقف از نسبت مالکانه خود با مال عبور می‌کند و آن را از مدار تملک شخصی به حوزه ملک الهی درمی‌آورد. این عبور صرفاً یک انتقال حقوقی نیست، بلکه تحولی در نسبت وجودی انسان با جهان است؛ زیرا واقف با حبس عین و تسبیل منفعت، اراده خویش را در ساحت عبودیت قرار می‌دهد و از دعوی تصرف مطلق در هستی می‌گذرد. به تعبیر علامه طباطبایی، عبودیت آن است که انسان هیچ شأن استقلالی برای خود در برابر خداوند قائل نباشد و همه تصرفاتش را در پرتو مالکیت حقیقی الهی معنا کند (طباطبایی، ۱۳۷۱، ۲۲۳/۱۷).

در تبیین این نسبت میان عمل و نیت، می‌توان از تحلیل سید محمدباقر صدر درباره «جهت‌داری عمل اقتصادی» بهره گرفت. صدر در اثر خود، *اقتصاد ما*، معتقد است هر کنش مالی در افق اسلامی نه فقط تابع قوانین عرضه و تقاضا، بلکه تابع نیت و مقصد عبادی است. او تصریح می‌کند ارزش اقتصادی در اسلام زمانی تحقق می‌یابد که عمل در جهت قرب الهی سامان گیرد، نه در جهت سود یا کارکرد اجتماعی صرف. به این ترتیب، وقف نمونه‌ای اعلامی «کنش جهت‌دار» است که در آن، نیت قدسی، عمل اقتصادی را به عبادت بدل می‌سازد. از این دیدگاه، وقف در نظام اسلامی همان چیزی است که صدر از آن به «حرکت غایی ایمان در بستر اقتصاد» تعبیر می‌کند؛ حرکتی که اقتصاد را از سطح ابزار به مرتبه معنا ارتقا می‌دهد (صدر، ۱۳۹۸: ۱۱۲).

در این معنا، وقف استمرار همان روحی است که در عبادت‌های دیگر همچون نماز و انفاق نیز حضور دارد: رهایی از خود و بازگرداندن وجود به سرچشمه آن. اما در وقف، این رهایی نه در زمان، بلکه در ماده متجسد می‌شود؛ یعنی واقف، با سپردن مال به امانت الهی، بُعدی از خویش را در تاریخ تثبیت می‌کند. از این رو، وقف را می‌توان «عبادت مادی» نامید؛ عبادتی که موضوع آن نه صرف نیت یا گفتار، بلکه ساختار وجودی مالک است. این همان چیزی است که فقه اسلامی از آن به «حبس عین و تسبیل منفعت» تعبیر کرده است؛ یعنی خروج مال از تملک انسانی و ورود آن به مدار بقای معنوی. به این ترتیب، وقف نه در نظام اقتصادی، که در نظام عبادی تعریف می‌شود و در پیوندی عمیق با اصل توحید، نوعی «تفویض هستی‌شناختی» به شمار می‌آید (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱: ۵۸؛ جعفری، ۱۳۷۸: ۱۱۲).

در سنت الهیاتی اسلام، کنش عبادی همواره دارای دو جنبه است: حُسن فاعلی و حُسن فاعلی ناظر به نیت، قصد قربت و جهت درونی عمل است؛ اما حُسن فعلی به صورت و کارکرد عینی آن بازمی‌گردد. در وقف نیز، اگرچه نیت عبادی شرط بنیادین است، این نیت فقط هنگامی معنا می‌یابد که در قالب فعلی متناسب با خیر و منفعت عمومی متجسد شود. از دیدگاه اخلاق دینی، فعلی که فاقد کارکرد خیررسان باشد، هرچند با نیت نیک انجام شود، از کمال عبادی تهی خواهد بود؛ چنانکه فعل کارآمد نیز اگر بی‌نیت الهی باشد، صرفاً به کنشی انسانی یا اجتماعی فروکاسته می‌شود. به این ترتیب، نسبت نیت و فعل در وقف نه تقابل، بلکه تکامل است؛ نیت جهت‌یابی عمل را تعیین می‌کند و فعل ظهور آن جهت در عرصه اجتماع است. از همین رو، می‌توان گفت غایت وقف در سنت اسلامی زمانی تحقق می‌یابد که حسن فاعلی و حسن فعلی در تعادل باشند و کنش واقف هم از درون متعبدانه و هم در بیرون مفید باشد.

۳-۲ رابطه نیت، بقا و قرب در ساختار معنایی وقف

در نظام معنایی اسلام، نیت بنیان ارزش و ملاک بقای عمل است. در حدیث نبوی آمده است: «إنما الأعمال بالنیات» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ۴۸/۱) که از نظر فلسفی، بیانگر این معناست که حقیقت عمل به قصد آن وابسته است و بدون نیت، فعلی صورت نمی‌بندد. وقف در این دستگاه، صورت خارجی نیت است؛ تجسد نیت در عین و استمرار آن در تاریخ. واقف با نیت قرب، فعل خود را به افق جاودانگی پیوند می‌زند و مال واسطه‌ای می‌شود میان نیت و دوام.

از نظر فلسفه اسلامی، به ویژه در حکمت متعالیه، عمل از سنخ وجود است و وجود عین تشکیک و بقا. به این ترتیب، هر عملی که به نیت الهی انجام شود، به دلیل اتصالش به وجود مطلق، نصیبی از دوام می‌یابد (صدرالمألهین، ۱۳۸۳: ۳۲۸/۹). وقف، به مثابه تحقق مادی چنین فعلی، نه صرفاً استمرار اثر اجتماعی، بلکه استمرار وجودی نیت است. در واقع، بقای وقف به بقای نیت واقف وابسته است؛ هرگاه نیت به فراموشی سپرده شود، وقف به کالبدی بی‌روح بدل می‌شود.

از سوی دیگر، قرب در وقف حاصل همان تداوم نیت است. قرب به معنای حضور در ساحت الهی، نه به واسطه مکان، بلکه از رهگذر جهت است. وقتی نیت واقف در مسیر «الله» شکل می‌گیرد، خود مال نیز در مدار الهی قرار می‌گیرد و هر بهره‌برداری از آن استمرار همان قرب نخستین است. از این دیدگاه، وقف را می‌توان نحوی از تداوم حضور انسان در افق الهی دانست؛ حضوری که نه محدود به زمان حیات اوست، بلکه تا زمانی که منفعت مال باقی است، استمرار دارد. این معنا در حدیث «إذا مات ابن آدم انقطع عمله إلا من ثلاث...» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۲۳۰/۱۴) تجلی یافته است که وقف را در زمره «صدق جاریه» می‌شمرد.

وقف، در ژرف‌ترین لایه خویش، به موضوع معاد و جاودانگی پیوند می‌خورد. در منطق قرآن، اعمال نیک نه فقط در دنیا، بلکه در ساحت آخرت نیز استمرار دارند: «ووجدوا ما عملوا حاضراً» (کهف/۴۹). این حضور عمل به این خاطر است که فعل نیک نحوی از وجود است و وجود زائل نمی‌شود. وقف در این چشم‌انداز، از مصادیق بارز «بقای عمل» است؛ زیرا نه فقط آثار دنیوی، بلکه حضور اخروی دارد. واقف در حقیقت، با وقف، بخشی از هستی خویش را به ملکوت می‌سپارد و از رهگذر آن، در سلسله علل خیر باقی می‌ماند.

از دیدگاه معادشناختی، وقف شکلی از «حیات پس از مرگ» است؛ زیرا با مرگ واقف، عمل او منقطع نمی‌شود، بلکه به حیات خود ادامه می‌دهد. این تداوم نه ناشی از سازوکارهای اجتماعی یا حقوقی، بلکه از پیوند وقف با نیت قرب است؛ یعنی بقای نیت موجب بقای عمل می‌شود (مطهری، ۱۴۰۲: ۷۴). مطهری در *انسان و ایمان*، معتقد است ارزش هر عمل به روح ایمان و نیت درونی آن وابسته است. او ایمان را «محور معنا و تداوم عمل» می‌داند و تأکید می‌کند هر فعلی، اگر از ایمان تهی

شود، به رفتاری مکانیکی و بی‌روح فروکاسته می‌شود (مطهری، ۱۴۰۲: ۶۸). این تحلیل با منطق وقف کاملاً سازگار است؛ زیرا در وقف، تداوم عمل نه از راه ماده مال، بلکه از استمرار نیت ایمانی حاصل می‌شود. همان‌گونه که مطهری تبیین می‌کند، ایمان عمل را از زوال نجات می‌دهد و آن را در افق جاودانگی معنا می‌بخشد. وقف نیز در حقیقت تجسد بیرونی همین پیوند میان ایمان و عمل است؛ کنشی که از درون ایمان برمی‌خیزد و در جهان به صورت بقای نیت ظهور می‌یابد.

در این معنا، وقف یکی از مصادیق «صدقۀ جاریه» است که در آن، واقف به نوعی از فنا و بقا می‌رسد: فنا از مالکیت و بقا در قرب. این تفسیر وجهی عمیق‌تر از معنای سنتی «ثواب ماندگار» دارد و بیانگر حضور مستمر انسان در مدار خیر است.

چنین است که در ادبیات عرفانی نیز وقف گاه به منزله «فعل عشق» تعبیر شده است؛ زیرا عاشق آنچه را دوست می‌دارد، در راه معشوق وامی‌گذارد (غزالی، ۱۳۸۴: ۲۹۸). وقف، به این معنا، صورت عبادی عشق به بقاست، نه بقای مادی، بلکه بقای حضور در نزد خداوند.

۳-۳ نقد قرائت‌های کارکردگرایانه از وقف در ادبیات جدید

ادبیات معاصر درباره وقف، به ویژه در حوزه فقه و اقتصاد اسلامی، عمدتاً در چارچوب تحلیل‌های کارکردی و مدیریتی محدود مانده است. در این رویکرد، وقف به منزله ابزاری برای توسعه اقتصادی، عدالت اجتماعی، یا رفاه عمومی تحلیل می‌شود (رستمی، ۱۴۰۰: ۴۷). هرچند این وجوه بخشی از کارکردهای عینی وقف را نشان می‌دهند، از نظر غایت‌شناختی، فروکاست‌گرایانه هستند؛ زیرا غایت وقف را از افق قرب و نیت به سطح نتایج مادی و اجتماعی تقلیل می‌دهند. چنین نگاهی وقف را به نهاد بدل می‌کند، نه فعل؛ در نتیجه، رابطه آن با توحید و معادشناسی گسسته می‌شود.

از دیدگاه الهیات فلسفی، این تقلیل‌گرایی نشانه رسوخ عقلانیت ابزاری در ساحت دین است؛ همان عقلانیتی که در مدرنیته، ارزش را با کارکرد یکی می‌گیرد (Weber, 2011: 35). اگر وقف فقط به دلیل کارکرد اقتصادی‌اش موجه شمرده شود، دیگر نیازی به نیت عبادی یا قرب الهی نخواهد بود، و در این صورت، تفاوت آن با تراست‌های غربی از میان می‌رود. به این ترتیب، غایت قدسی به غایت عرفی تبدیل می‌شود.

از این رو، نقد قرائت‌های کارکردگرایانه فقط دفاع از سنت نیست، بلکه تلاشی برای احیای نسبت میان عمل و معناست. بازگرداندن وقف به جایگاه اصیلش، به عنوان کنشی عبادی، مستلزم بازشناسی بنیادهای معرفتی و هستی‌شناختی آن است؛ یعنی بازگشت از سطح فقهی و اقتصادی به سطح غایت‌شناختی. در این سطح، وقف دیگر ابزار نیست، بلکه آینه‌ای است که در آن، نسبت انسان با مالکیت، معنا و بقا نمود می‌یابد. در این معنا، احیای وقف نه صرفاً بازسازی بناها و املاک، بلکه احیای روح عبودیت در نسبت با جهان است.

۴- نظام‌های امانی و سنت‌های تصدق غربی

۴-۱ سیر تاریخی تطور امانت از قرون وسطی تا مدرنیته

پیدایش مفهوم امانت در سنت غربی را نمی‌توان صرفاً رویدادی حقوقی یا اقتصادی دانست، بلکه باید آن را بازتابی از تحولی الهیاتی در تلقی انسان از نسبت خود با خداوند و جهان تلقی کرد. در قرون وسطی، نهادهای مربوط به امانت در قالب نذورات، وصایا و اموال واگذارشده به کلیسا ظهور یافتند؛ اموالی که هدف از وقف آنها - به تعبیر متون لاتینی - «سلامت روح واقف و کفاره گناهان او» بود (Davis, 2019: 42). به این ترتیب، نخستین صورت‌های امانت در مغرب‌زمین ریشه در اندیشه

نجات و بازگشت به خدا داشتند و هرگونه انتقال مال در آنها صورتی خاص از عمل دینی محسوب می‌شد. واگذاری مال به کلیسا به منزله انتقال آن از حوزه دنیوی به قلمرو قدسی تلقی می‌شد؛ از این رو، مال واگذارده‌شده نه صرفاً دارایی، بلکه «ودیعۀ روح» بود.

با گذر به سده‌های چهاردهم و پانزدهم و رشد مناسبات حقوقی عرفی، مفهوم امانت به تدریج از پیوند مطلق خود با کلیسا فاصله گرفت. در متون حقوقی متأخر، به ویژه در انگلستان، اصطلاح «انتفاع»^۱ یا «امانت» برای اشاره به اموالی به کار رفت که مالک حقیقی آنها از تصرف مستقیم دست می‌کشید و اداره آن را به دیگری می‌سپرد (MacNair, 2015: 310). این جدایی تدریجی میان مالکیت و تصرف آغاز فرایندی بود که به زایش مفهوم مدرن امانت انجامید. در این تحول، جنبه عبادی و نجات‌محور نهاد امانت جای خود را به عقلانیت حقوقی داد؛ عقلانیتی که می‌کوشید میان اراده شخصی و نظم اجتماعی تعادل برقرار کند.

تحول امانت در بستر الهیات مسیحی نیز تابع همین منطق بود. در قرون وسطی، نیت در اعمال خیر محوریت داشت؛ هر کنش مالی صرفاً در صورتی ارزشمند بود که در نیت آن «قرب به خدا» لحاظ می‌شد. اما در دوران اصلاح دینی، آموزه نجات از راه ایمان و نقد اعمال ظاهری موجب شد نیت خیر جایگاهی مبهم یابد (Kapic & Madueme, 2015: 219). در همین بستر است که نظام‌های امانی جدید، به ویژه در سنت پروتستان، شکل گرفتند؛ نظام‌هایی که در آنها، نگهداری مال برای مقاصد عمومی بیش از آنکه فعلی عبادی باشد، نوعی «وظیفه اخلاقی» تلقی شد (Weber, 2011: 43). امانت در این معنا، به ابزار سامان‌دهی خیر عمومی بدل شد؛ در حالی که در جهان پیشامدرن، غایت آن نجات روحانی واقف بود، نه کارکرد اجتماعی.

در قرن هفدهم، با ظهور سرمایه‌داری تجاری و گسترش مناسبات حقوقی، مفهوم امانت از قلمرو کلیسا به حوزه مدنی انتقال یافت. متولی امانت دیگر نه قدیس یا راهب، بلکه وکیل، حسابدار یا مدیر بود؛ کسی که وظیفه‌اش حفظ و افزایش ارزش دارایی‌ها بر اساس عقلانیت اقتصادی محسوب می‌شد (Clarry, 2014: 18). این تغییر در نقش متولی نشانه انتقال مرجعیت از خدا به انسان و از عبادت به مدیریت بود. از این پس، معیار موفقیت در امانت نه میزان قرب الهی، بلکه میزان کارآمدی و بازدهی بود.

تحول امانت از قرون وسطی تا مدرنیته را می‌توان به منزله فرایند عرفی‌شدن خیر تفسیر کرد. در این گذار، غایت از «بقای معنا» به «بقای نهاد» تغییر یافت؛ یعنی خیر نه در استمرار نیت، بلکه در استمرار ساختار جست‌وجو شد. از دیدگاه فلسفه تاریخ، این دگرگونی تجلی همان چرخش انسان‌شناختی است که در آن، انسان به جای مخلوق و امانت‌دار، به فاعل مستقل و مالک بدل شد (Taylor, 2007: 219)؛ در نتیجه، امانت دیگر به خدا باز نمی‌گردد، بلکه به جامعه بازمی‌گردد و این انتقال غایت بنیان تفاوت میان امانت غربی و وقف اسلامی را رقم می‌زند.

این روند در قرون نوزدهم و بیستم با پیدایش بنیادهای خیریه مدرن و مؤسسه‌های غیردولتی تداوم یافت. این مؤسسه‌ها که از سنت امانت ریشه می‌گرفتند، دیگر پیوندی با الهیات نجات نداشتند؛ بنابراین، خیر را در افق کارآمدی، توسعه و عدالت اجتماعی تعریف کردند (Maltby & Rutterford, 2016: 263). به این ترتیب، مفاهیمی همچون شفافیت، پاسخ‌گویی و سودمندی جای مفاهیمی همچون نیت، اخلاص و ثواب را گرفتند. اکنون، خیر به مقوله‌ای سنجش‌پذیر و قابل گزارش بدل شده است؛ پدیده‌ای که نه در دل ایمان، بلکه در نظام اخلاق سکولار جای دارد.

تحلیل تاریخی نشان می‌دهد این تغییر نه صرفاً در سطح نهادها، بلکه در بنیان معرفت‌شناختی تمدن غربی رخ داده است. در جهان مدرن، مالکیت دیگر تجلی امانت الهی نیست، بلکه عرصه تحقق خودانگیختگی فردی است؛ انسان در مقام «مالک»

¹ use

معنا می‌یابد، نه در مقام «امین». این چرخش بنیادین همان چیزی است که به تعبیر برخی از الهی‌دانان معاصر، به «افول مفهوم قدسی خیر» انجامیده است (Houtman & Aupers, 2007: 310)؛ در نتیجه، امانت که در آغاز نماد عبودیت و سپردن مال به خداوند بود، در مدرنیته به ابزاری برای تثبیت خویشتن انسان مدرن بدل شد. از این دیدگاه، تاریخ امانت در غرب تاریخ دگرگونی نسبت میان انسان، مالکیت و معناست: گذار از ودیعه روح به سازوکار اقتصادی؛ از قرب الهی به سود اجتماعی؛ از عبودیت به خودبنیادی. و در همین نقطه است که تفاوت با وقف اسلامی به نهایت خود می‌رسد، زیرا وقف هرگز از افق توحیدی خود گسسته نشد.

۴-۲ مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی امانت: از نیت دینی تا عقلانیت سکولار

تحول مفهوم امانت در غرب را باید در پرتو بازخوانی انسان‌شناختی فهم کرد؛ بازخوانی‌ای که از انسان به مثابه مخلوق امین و حامل مقصد الهی به انسان خودمختار و محاسبه‌گر رسیده است. در سنت کهن مسیحی، امانت ناظر به نسبت وجودی انسان با خالق بود: انسان امانت‌دار موهبت الهی شناخته می‌شد و هر تصرف او در عالم و دارایی‌هایش باید نسبت به آن موهبت و غایت الهی پاسخ‌گو می‌بود. این تلقی بنیاداً نیت‌محور است؛ نیت قربی اساس مشروعیت و ارزش عمل است و غایت، نزدیکی به خدا. خوانش‌های معاصر از این سنت نشان می‌دهند این انسان‌شناسی نه مجرد قاعده فقهی، بلکه صورت‌بندی‌ای معرفت‌شناختی بود که جای عقل نظری را در نسبت با غایت قدسی تعیین می‌کرد (Taylor, 2007: 539).

با استقرار عقلانیت مدرن، چارچوب معرفت‌شناختی دگرگون شد. مدرنیته با برجسته‌سازی خودآیینی عقل و تجربه فردی، افق نیت عبادی را که تا آن زمان کیفیت عمل را تعیین می‌کرد، افول داد و جای آن را به هنجارها و قراردادهای عقلانی داد. این گذار معرفت‌شناختی را می‌توان در دو سطح تبیین کرد: نخست، در سطح نظریه‌های سیاسی و حقوقی که تصریح کردند مشروعیت مالکیت بر مبنای کار، توافق یا حقوق طبیعی قابل توجیه است؛ و دوم، در سطح اخلاق عملی که در آن، وظیفه‌محوری کانتی و سپس عقلانیت ابزاری منسوب به عقل تکنیکال، غایت را به سمت «سودمندی» و «عمل‌آمدی» سوق دادند (Waldron, 1990: 60). به عبارت دیگر، آنچه پیش‌تر از دیدگاه الهیاتی مقبول بود (یعنی اینکه نیت قربی عمل را قدسی می‌کند)، اکنون تابع سازوکارهای عقلانی فرد و نهاد شد و به این ترتیب، امانت از مقام امانت‌داری الهی به مقام تعهد قراردادی و مدیریتی نزول کرد.

یورگن هابرماس در مقابل، بخشی از این تحول را از زاویه عمومی و دیالکتیکی بررسی و تصریح می‌کند مدرنیته هم‌زمان حامل امکان «پساسکولاریته»^۱ نیز هست؛ یعنی دین نمی‌رود اما زبان و جایگاه آن تغییر می‌کند. هابرماس از «پیش‌بینی نهادی ترجمه» سخن می‌گوید که بر اساس آن، شهروندان مذهبی در عرصه غیررسمی می‌توانند از زبان دینی خویش استفاده کنند، ولی در رسمیت نهادی باید آن را به زبان عقلانیت عمومی ترجمه کنند (Habermas, 2008: 245). این قاعده معنادار است، زیرا نشان می‌دهد چگونه امانت مدرن به دست فرایندهای نهادی ترجمه و سنجش معیاری می‌افتد؛ نهادی که نسبت بین نیت فردی و داوری عمومی را شکل می‌دهد و غایت را به میزانی از «پذیرش اجتماعی معقول» تقلیل می‌دهد.

از دیدگاه فلسفه اخلاق معاصر، متفکرانی همچون چارلز تیلور، آلاسدر مک‌اینتایر^۲ و جان میلبنک^۳ نشان داده‌اند این انتقال به عقلانیت سکولار پیامدهایی عمیق برای مفهوم نیت و خلوص عمل دارد. تیلور و مک‌اینتایر هر دو هشدار می‌دهند

¹ post-secularity

² Alasdair MacIntyre

³ John Milbank

فروگاهی غایت‌قدس می‌مکن است به «خلأ معنا» بینجامد؛ خلأیی که اخلاق را فقط به قواعد رفتاری و اندازه‌گیری‌پذیری تقلیل می‌دهد و از این رهگذر، ارزش درونی امانت را تهی می‌کند (Taylor, 2007: 640; MacIntyre, 2022: 22–26). میلبنک نیز از دیدگاه الهیات سیاسی استدلال می‌کند عقلانیت مدرن، بدون بازگشت مفهومی به ابدیت و غایت فوق‌الزمانی، توانایی پاسخ‌گویی به پرسش‌های بنیادین اخلاقی و معناشناختی را از دست می‌دهد (Milbank, 2008: 260).

در امتداد همین مسیر، در اندیشه فیلسوفان معاصر نیز تلاشی گسترده برای بازخوانی پیامدهای اخلاقی و معنایی عقلانیت مدرن صورت گرفته است. ژان‌لوک نانسی^۱ با طرح مفهوم «اجتماع بی‌اساس»، معتقد است در بطن همان عقلانیتی که وبر توصیف می‌کند، تجربه جمعی بشر از معنا تهی شده است؛ عقل مدرن در پی سامان اجتماعی است، اما از بنیانی قدسی که معنا را تضمین می‌کند تهی می‌شود؛ از این رو، «اجتماع» به برساخته‌ای بی‌مرکز بدل می‌شود که در آن، همبستگی جای خود را به هم‌زیستی بی‌تعهد می‌دهد (Nancy, 1991: 31). مک‌ایتایر نیز در در پی فضیلت، با نگاهی انتقادی به اخلاق مدرن، از تداوم بحران غایت در سنت‌های سکولار سخن می‌گوید و تصریح می‌کند با فروپاشی سنت‌های غایت‌محور یونانی و مسیحی، مفاهیم فضیلت و خیر نیز از چارچوب درونی خود گسسته و به قواعد قراردادی فروکاسته‌اند (MacIntyre, 2022: 102). در همین راستا، دیوید میلر^۲ در اصول عدالت اجتماعی نشان می‌دهد نظریه‌های مدرن عدالت همان گذار از «نیت» به «کارکرد» را پی گرفته‌اند که وبر آن را نشانه عرفی شدن خیر می‌داند (Miller, 2001: 311)؛ به عبارتی، معیار ارزش عمل دیگر در نیت فاعل نیست، بلکه در کارآمدی و قابلیت توزیع اجتماعی آن تعریف می‌شود (Matravers, 2000: 73). در پرتو این دیدگاه‌ها، می‌توان گفت وبر نقطه آغاز منظومه‌ای است که در فلسفه پسامدرن، از نانسی تا مک‌ایتایر و میلر، به نقدی عمیق‌تر از عقلانیت ابزاری و اخلاق کارکردی بدل می‌شود؛ نقدی که می‌کوشد جای خالی معنا، غایت و ایمان را در متن جامعه سکولار آشکار کند.

نتیجه این سیر آن است که امانت مدرن، هرچند ظاهراً افزاینده کارایی اجتماعی و عدالت مدنی است، در لایه عمیق‌تر معرفت‌شناختی از پیوند بسیط نیت با غایت قدسی گسسته شده است. به این ترتیب، نیت به شکل امروزی-سکولار خود، تابع محاسبات ابزاری و هنجارهای نهادی می‌شود. این تجربه معرفت‌شناختی پیامدهای عملی نیز دارد: هنگامی که امانت به صورت سازوکاری دانشی و مدیریتی درآمد، معیار سنجش خیر نیز از «بقای معنا» به «بقای ساختار» تغییر کرد؛ از این رو، ابهام معنادار نیت عاشقانه و قرب‌جویانه به ارزش‌های جامعه‌مدار تقلیل یافت.

در پایان این بخش، می‌توان چنین جمع‌بندی کرد که تحول امانت از نیت دینی به عقلانیت سکولار، زنجیره‌ای از شاخص‌های انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی را متأثر کرده است: از معناشناسی خود تا معناشناسی عمل. این تغییر، اگرچه در سطح نهادی توانسته است کارایی و پاسخ‌گویی اجتماعی به بار آورد، از دیدگاه غایت‌شناسی، امانت مدرن را در معرض تهی شدن ظرفیت عبادی آن قرار داده است؛ موضوعی که در مقایسه با وقف اسلامی (که نیت و قرب را در هسته خویش نگه می‌دارد)، باید به صورت یک چالش مفهومی و عملی بازاندیشی شود.

۵- الهیات تصدق در یهودیت و مسیحیت

در سنت‌های یهودی و مسیحی، مفهوم تصدق، نه صرفاً کنشی اخلاقی، بلکه فعلی دینی و راهی برای مشارکت در طرح نجات تلقی می‌شد. در متون عبری، واژه تصدق به معنای عدالت و درستی است؛ به این معنا که عمل خیر تجلی عدالت الهی

¹ Jean-Luc Nancy

² David Miller

در رفتار انسان است، نه صرف بخشش از سر شفقت. در کتاب *تثنیه و مزامیر*، تصدّق با عمل به عدالت، اطعام فقیر و یاری مستمند پیوند می‌یابد و در ادبیات ربّی پساتبعیدی، به یکی از ارکان حفظ هویت قومی و دینداری بدل می‌شود. به این ترتیب، تصدّق در یهودیت امری فراتر از خیرخواهی فردی است؛ بیان التزام به میثاقی است که انسان را در برابر خداوند و جامعه مؤمنان مسئول می‌کند (Gray, 2019: 170).

در الهیات یهودی، این معنا از تصدّق به تدریج با مفهوم «تقرب از رهگذر عمل صالح» در هم آمیخت. در تفاسیر تلمودی، تصدّق «مانند قربانی در معبد» دانسته می‌شود؛ زیرا هر دو نوعی بازگرداندن بخشی از نعمت الهی به مبدأ آن هستند. این نگرش وجه عبادی عمل را برجسته می‌کند. البته در دوران مدرن و پس از فروپاشی ساختار دینی جماعت‌ها، معنای تصدّق به تدریج از ساحت قدسی به ساحت مدنی انتقال یافت و به «وظیفه‌ای اخلاقی برای بازتوزیع ثروت» تعبیر شد (Levy & Laurie, 2015: 46). این دگرگونی بیانگر عبور از نجات‌محوری به عقلانیت اخلاقی است؛ تحولی که در آن، هدف از تصدّق نه قرب الهی، بلکه سامان اجتماعی و عدالت انسانی تلقی می‌شود.

در الهیات مسیحی، مفهوم خیر و صدقه در آغاز بر آموزه محبت و همدلی الهی استوار بود. در رسائل پولس و متون پدران کلیسا، صدقه فعلی تلقی می‌شد که روح را به نجات رهنمون می‌کرد، زیرا بازتاب عشق خداوند به انسان در رفتار مؤمن بود (Aquinas, 2000: 24). در قرون وسطی، این نگرش در چارچوب نظام کلیسای نهادینه شد و مؤمنان با پرداخت صدقات یا تأسیس املاک کلیسایی، به دنبال کفاره گناهان و تسهیل رستگاری بودند. اما با ظهور اصلاح‌گری پروتستانی و انتقاد از «تجارت نجات»، صدقه از کارکرد رستگاری‌محور فاصله گرفت و در افق اخلاقی و اجتماعی بازتعریف شد (Weber, 2011: 46). از آن پس، خیرخواهی در مسیحیت، بیش از آنکه کنشی عبادی باشد، به تعهدی مدنی برای برطرف کردن فقر و توسعه جامعه بدل شد.

با این تحول، بنیان الهیاتی تصدّق و صدقه در هر دو سنت ابراهیمی (یهودی و مسیحی) به نوعی عقلانیت عرفی نزدیک شد. در یهودیت مدرن، نهادهای خیریه عمومی جایگزین اعمال شخصی تصدّق شدند و در مسیحیت، فعالیت‌های بشردوستانه و انجمن‌های رفاه اجتماعی نقش مؤسسه‌های دینی را گرفتند (Nissim, 2023: 17). در هر دو سنت، اگرچه ظاهر عمل خیر حفظ شد، غایت آن از قرب الهی به سود اجتماعی انتقال یافت. در واقع، خیر از فعلی قدسی به کارکردی انسانی تبدیل شد و نیت که در سنت‌های پیشین محور ارزش بود، جای خود را به نتیجه و کارآمدی داد.

با این حال، ریشه‌های قدسی تصدّق هنوز در لایه‌های عمیق‌تر الهیات باقی هستند. در برخی از قرائت‌های معاصر از مسیحیت اجتماعی، به ویژه در آثار متفکرانی همچون روان ویلیامز^۱ و کاترین تنر^۲، تأکید می‌شود هر کنش عدالت‌محور در نهایت امتداد محبت الهی است و بدون پیوند با غایت متعالی، صرفاً به صورت‌گرایی اخلاقی می‌انجامد (Tanner, 2022: 117). با این نگاه، بازگشت به معنای قدسی تصدّق تلاشی برای احیای پیوند میان ایمان، عمل و غایت است؛ پیوندی که در جهان سکولار گسسته شده است.

از مقایسه تطبیقی، می‌توان دریافت در هر دو سنت یهودی و مسیحی، تصدّق هرچند خاستگاهی قدسی دارد، در مسیر تاریخی خود، از غایت نجات به غایت عدالت و رفاه تغییر یافته است. این تحول مبین تفاوتی بنیادین با وقف اسلامی است؛ زیرا در وقف، نیت واقف و بقای معنوی عمل جوهره کنش است، در حالی که در تصدّق غربی، غایت در قلمرو نتایج اجتماعی و عدالت توزیعی محدود می‌شود. به این ترتیب، الهیات تصدّق شاهی است بر انتقال تدریجی خیر از افق توحید به افق انسان‌محوری؛ انتقالی که تحلیل غایت‌شناختی آن می‌تواند تمایز میان اخلاق عبادی و اخلاق کارکردی را آشکار کند.

¹ Rowan Williams

² Kathryn Tanner

۶- تحول غایت در اعطای مقدس هندو

در سنت هندو، مفهوم اعطای مال برای مقاصد دینی از بنیادی‌ترین سازوکارهای پیوند میان عبادت و نظم اجتماعی به شمار می‌رود. از روزگار ودایی تا دوران کلاسیک، آیین‌های بخشش زمین و دارایی به روحانیان و معابد صورت نهادی کنش عبادی را در قالب نهادهایی همچون برهمادیه، دوادانا^۱ و آگراهارا^۲ تثبیت کردند. این اصطلاحات که در سنگ‌نوشته‌های قرون چهارم تا دوازدهم میلادی و متون دارماشاستری^۳ بازتاب یافته‌اند، نشان می‌دهند بخشش مال در جهان هندو نه یک مبادله اقتصادی، بلکه فعلی قربانی‌گونه بود؛ کنشی که دهنده از طریق آن از تعلق مادی رها می‌شد و در نظم قدسی دارما سهیم می‌شد (Olivelle, 2004: 82). چنین واگذاری‌ای با نیت حفظ نظم کیهانی و استمرار تعلیم و نیایش صورت می‌گرفت و دهنده را در زمره پوئیته‌آتمان^۴، یعنی صاحبان ثواب معنوی، قرار می‌داد.

از نظر غایت‌شناختی، برهمادیه تجلی وحدت میان مالکیت و رهایی بود. در این تلقی، واگذارنده با سپردن ملک به روحانی یا معبد، در حقیقت آن را به سرچشمه الهی بازمی‌گرداند؛ از این رو، عمل بخشش نوعی رهاشدن از بند تعلق به شمار می‌آمد. در کتیبه‌های عصر گوپتا^۵ و چولا^۶، زمین‌های وقف‌شده «ملک خدایان» خوانده می‌شوند و هرگونه تعرض به آنها معادل گناهی کیهانی تلقی می‌شود (Sircar, 1983: 51-53). این تلقی از پیوند وقف با عبادت حکایت دارد: مال به موضوع قربانی بدل می‌شود و استمرار عبادت در گرو بقای آن است. با این حال، از همان آغاز، پیوند نهاد وقف‌گونه با قدرت سیاسی آشکار بود؛ زیرا بیشتر شاهان پاداش خویش را در حمایت از برهمنان و معابد جست‌وجو می‌کردند. به این ترتیب، غایت عبادی وقف با غایت سیاسی تثبیت اقتدار و حفظ نظم کاستی درهم آمیخت (Stein, 1999: 117-120)؛ در نتیجه، واگذاری مال، ضمن حفظ معنای قدسی، در خدمت نظم اجتماعی نیز قرار گرفت و همین امر راه را برای عرفی‌سازی تدریجی آن گشود.

با ورود استعمار بریتانیا در سده نوزدهم، دستگاه حقوقی استعماری هند کوشید این نهادهای قدسی را در قالبی مدرن بازتعریف کند. بر پایه نظام تراست انگلیسی، اموال معابد و دارایی‌های وقف‌شده به منزله «امانت عمومی» ثبت و تابع قواعد حقوقی دولت شدند (Derrett, 1999: 202-207). در این تحول، نیت عبادی دهنده جای خود را به الزامات قانونی متولی داد و غایت از «استمرار عبادت» به «حفظ دارایی» تغییر یافت. این جابه‌جایی نشانگر همان انتقال از غایت قدسی به غایت عرفی است که در تحلیل تطبیقی وقف اسلامی و امانت غربی نیز مشاهده می‌شود. در هند استعماری، وقف‌گونه‌های دینی به موضوع نظارت اداری تبدیل شدند و معیار مشروعیت آنان از نیت متقربانه به کارآمدی اقتصادی انتقال یافت.

در هند معاصر، این فرایند در قالب هیئت‌های دولتی اداره معابد، به ویژه در ایالت‌های کرالا^۷ و تامیل نادو^۸، استمرار یافته است. این هیئت‌ها که ریشه در اصلاحات اوایل قرن بیستم دارند، مأموریت دارند املاک، درآمد‌ها و مراسم معابد را تحت نظارت دولت سامان دهند (Fuller, 2003: 149). به این ترتیب، دارایی‌های مقدس در حوزه مدیریت عمومی جای گرفته‌اند و متولیان آنها، به جای روحانیان سنتی، کارگزاران اداری هستند. وظیفه ایشان نه تقرب و نیت، بلکه شفافیت مالی، پاسخ‌گویی

¹ Devadāna

² Agrahāra

³ Dharmashastra

⁴ Punyatman

⁵ Gupta

⁶ Chola

⁷ Kerala

⁸ Tamil Nadu

حقوقی و کارایی مدیریتی است. به این ترتیب، نهاد وقف گونه‌هندی از عبادتگاه به مؤسسه مدنی تبدیل شده است؛ پدیده‌ای که در منطق توصیفی پژوهش حاضر، نمود کامل‌گذار از غایت توحیدی به غایت کارکردی محسوب می‌شود. با وجود این دگرگونی، در ژرفای آیین هنوز خاطره غایت قدسی باقی است. بسیاری از آیین‌های معابد همچنان با واژگان قربانی، بخشش و بازگرداندن به خدایان تفسیر می‌شوند؛ اگرچه این مفاهیم اکنون در چارچوب قانون مدنی و اقتصاد رفاهی بازخوانی می‌شوند. دیواسوم^۱ در حقیقت تجسد دوگانگی سنت هندو است: از یک سو، استمرار آیینی «هدیه به خدایان» و از سوی دیگر، بازتعریف سکولار آن به عنوان «دارایی عمومی». این دوگانگی همان تنش بنیادین میان نیت و کارکرد و میان بقای معنا و بقای نهاد است که جوهره بحث حاضر درباره تحول خیر در تمدن‌های مختلف را تشکیل می‌دهد. در پرتو این نمونه، می‌توان گفت هند مدرن همان مسیر را پیموده است که غرب در تحول تراست‌ها و جهان اسلام در مواجهه وقف با عقلانیت اداری پیموده‌اند؛ مسیری که در آن، نیت عبادی به تدریج در پرتو ضرورت‌های نظم اجتماعی فروکاسته می‌شود و عمل قربانی در لباس مدیریت ظاهر می‌شود.

در دهه‌های اخیر، مطالعات وقف از چارچوب سنتی فقه و اقتصاد فراتر رفته و در پرتو رویکردهای پسااستعماری و فمینیستی بازخوانی شده‌اند. پژوهش‌های پسااستعماری با نگاهی انتقادی به تاریخ‌نگاری مدرن، نشان داده‌اند بازنمایی غربی از وقف و نهادهای خیریه اسلامی معمولاً در بستر گفتمان قدرت و استعمار فرهنگی شکل گرفته است (Hoexter, 1998: 474). از این دیدگاه، وقف نه صرفاً نهادی مذهبی، بلکه عرصه‌ای برای مقاومت فرهنگی و حفظ خودآیینی جوامع اسلامی در برابر نظم سرمایه‌دارانه مدرن تلقی می‌شود (Benthall & Bellion-Jourdan, 2003: 42). در کنار این نگاه، رویکردهای فمینیستی نیز به نقش جنسیت در ساختار و تداوم وقف توجه کرده‌اند. این دیدگاه‌ها نشان می‌دهند در بسیاری از جوامع اسلامی، زنان از طریق وقف نه فقط در توزیع منابع و قدرت اجتماعی مشارکت داشته‌اند، بلکه توانسته‌اند جایگاه فعال خویش را در عرصه‌های دینی و اقتصادی تثبیت کنند (Singer, 2008: 72). به این ترتیب، وقف می‌تواند از دیدگاه مطالعات معاصر، به مثابه بستری در نظر گرفته شود که در آن، دین، اخلاق، قدرت و عدالت جنسیتی در پیوندی پیچیده و چندبعدی قرار می‌گیرند.

۷- مقایسه تطبیقی سنت‌های اعطایی با مبانی وقف اسلامی از دیدگاه غایت و معنا

در مقایسه تطبیقی میان وقف اسلامی و سایر سنت‌های اعطایی دینی، شامل تصدق یهودی مسیحی، تراست‌های غربی و نهادهای هندو، تمایز بنیادین نه در صورت حقوقی یا سازمانی، بلکه در غایت و معناست. در وقف اسلامی، نیت واقف و پیوند آن با اصل عبودیت جوهره عمل را تشکیل می‌دهد؛ حال آنکه در نظام‌های امانی و خیریه‌های غربی، غایت عمل در تحقق عدالت اجتماعی یا کارکردهای مدنی جست‌وجو می‌شود. در سنت‌های یهودی و مسیحی نیز، عمل خیر از بستر عبادی به بستر اخلاقی انتقال یافته است؛ خیر بیش از آنکه راهی به سوی نجات باشد، وظیفه‌ای اجتماعی برای حفظ عدالت تلقی می‌شود (Weber, 2011: 46). دگرگونی مفهوم وقف و خیر در سنت مسیحی بی‌ارتباط با عملکرد تاریخی کلیسا نیست. تمرکز ثروت و قدرت در دست نهاد کلیسا و انحراف تدریجی موقوفات از غایت عبادی به منافع نهادی زمینه اصلاح دینی و در پی آن، سکولاریزه‌شدن مفهوم خیر را فراهم کرد. از آن پس، کار خیر از ساحت عبادی به حوزه اخلاقی و مدنی انتقال یافت و به جای قرب الهی، تحقق عدالت اجتماعی و نظم عمومی به غایت عمل بدل شد. به این ترتیب، تفاوت میان این الگوها بازتاب دو دستگاه الهیاتی و انسان‌شناختی متفاوت است: یکی بر محور توحید و بقای نیت، دیگری بر محور انسان و بقای مال.

¹ Devaswom

در افق اسلامی، وقف استمرار عمل صالح است که در پرتو نیت خالص و قصد قرب تحقق می‌یابد. مال در اینجا از چنگال تملک فردی خارج می‌شود و به امانتی برای خدمت به خلق در مسیر رضای الهی بدل می‌شود. این انتقال از تملک به تفویض نوعی گذر متافیزیکی است که در آن، واقف از تعلق به ماده به ساحت معنا می‌رسد. در نظام‌های غربی، به ویژه در ساختارهای امانی، مالکیت با وجود واگذاری حقوقی، همچنان در چارچوب عقلانیت حقوقی مدرن باقی می‌ماند و هدف نهایی استمرار دارایی و افزایش کارکرد اجتماعی آن است (Hudson, 2025: 28)؛ از این رو، در حالی که وقف اسلامی تحقق عبودیت از رهگذر مال است، امانت مدرن تداوم قدرت مالکانه در قالبی اجتماعی است.

از دیدگاه معرفت‌شناختی، وقف اسلامی در بنیاد خود، بر اصل «غایت در نیت» استوار است؛ یعنی ارزش عمل به نیت وابسته است نه به نتیجه. در مقابل، در سنت غربی و یهودی-مسیحی، با گسترش اخلاق کانتی و سودگرایانه، خیر تابع نتیجه و کارآمدی تلقی می‌شود (Kant, 2011: 59). این تفاوت، در ظاهر جزئی اما در معنا ریشه‌ای است؛ زیرا در اولی، غایت به افق قدسی و باطنی تعلق دارد، و در دومی، به نظم اجتماعی و سود عمومی. از همین رو، وقف را می‌توان تبلور نوعی «غایت‌گرایی قدسی» دانست که در برابر «غایت‌گرایی عرفی» سنت‌های دیگر قرار می‌گیرد.

تفاوت یادشده در تلقی از مالکیت نیز منعکس می‌شود. در الهیات اسلامی، مالکیت حقیقی از آن خداوند است و انسان فقط امین و بهره‌برداری موقت از نعمت‌هاست؛ بر این اساس، وقف به معنای بازگرداندن مال به مبدأ الهی است؛ اما در نظام‌های امانی غربی، مالکیت امری عرفی و برآمده از اراده فرد است و امانت فقط سازوکاری حقوقی برای حفظ و انتقال دارایی محسوب می‌شود (Penner, 2022: 38)؛ در نتیجه، وقف اسلامی بیان عبودیت و تسلیم در برابر اراده الهی است، در حالی که امانت مدرن نوعی عقلانیت مالکانه است که در قالب وظیفه اجتماعی ظاهر می‌شود.

از نظر هستی‌شناسی، وقف اسلامی مبتنی بر پیوند انسان با بقای معنوی است؛ واقف در عمل خویش، بقای نیت را بر بقای مال ترجیح می‌دهد و با واگذاری دارایی، در حقیقت از خود عبور می‌کند. در اندیشه غربی، این پیوند گسسته است: فرد با عمل خیر نه در پی رهایی از خود، بلکه در پی تحقق خویش به عنوان شهروند یا کنشگر اجتماعی است. در این چارچوب، خیر به بخشی از پروژه خودآیینی انسان بدل می‌شود، در حالی که در وقف اسلامی خیر امتداد بندگی است نه خودتحقق.

در سنت هندو نیز، مفاهیم دانا و برهمادیه ساختارهایی مشابه وقف را بازنمایی می‌کنند؛ نهادهایی که در آنها، مال یا زمین به منظور خدمت به برهمنان یا پرستشگاه‌ها از مالکیت شخصی خارج می‌شد. در این افق، بخشش با آموزه دارما - نظم کیهانی و وظیفه اخلاقی - پیوند دارد؛ کنشی که هدفش نه قرب به امر الهی، بلکه رهایی از کارما و چرخه تولد و مرگ است (Kane, 2022: 2/913). اگر در وقف اسلامی، عمل خیر امتداد عبودیت و استمرار نیت قرب است، در آیین هندو، بخشش تلاشی است برای نفی نیت و گسستن از هرگونه تعلق. با گذار به دوران مدرن، نهادهای هندو مانند دیواسوم‌ها و اندومنت ترست‌ها نیز به‌سان تراست‌های غربی، در قالب‌های اداری و قانونی بازتعریف شدند و از ساحت قدسی به حوزه کارکردی انتقال یافتند؛ از این رو، سنت هندو همانند غرب، غایت خیر را از بقای معنا به بقای نهاد فروکاست، در حالی که وقف اسلامی همچنان پیوند خود را با غایت توحیدی حفظ کرد.

تحول تاریخی نیز این تفاوت را ژرف‌تر کرده است. در غرب، از قرون وسطی تا دوران مدرن، تصدق و امانت از ساختارهای کلیسایی و قدسی جدا و به نهادهای حقوقی و مدنی تبدیل شدند. در اسلام اما، وقف در پیوند با عبادت و نیت متقربانه باقی ماند؛ این پایداری سبب شد وقف در جهان اسلام نه صرفاً ابزاری برای توسعه، بلکه صورت‌بندی‌ای از «عمل عبادی اجتماعی» باقی بماند؛ به این معنا که نیت اساس مشروعیت و قوام آن است.

در جمع‌بندی، می‌توان گفت وقف اسلامی در میان همه سنت‌های اعطایی، یگانه الگویی است که در آن، غایت قدسی از افق معنا به عرصه اجتماع تسری یافته است. در حالی که در نظام‌های غربی، یهودی-مسیحی و هندو، خیر به اخلاق، رفاه یا رهایی فروکاسته است، در اسلام، خیر همچنان در مدار قرب الهی می‌چرخد؛ از این رو، وقف نه فقط صورت نهادی احسان، بلکه بیان متافیزیکی عبودیت و استمرار معنا در جهان عمل است. **جدول ۱** بیان‌کننده تفاوت‌های سنت وقف در اسلام با سایر مکاتب است.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی الگوهای وقف (اعطای مقدس) در سنت‌های دینی و مدرن

Table 1. Comparative Study of Charitable Endowment Models in Religious and Modern Traditions

ابعاد مقایسه	وقف اسلامی	تصدّق یهودی-مسیحی	تراست‌ها و بنیادهای غربی	اعطای مقدس در آیین هندو
غایت و معنا	قرب الهی و بقای نیت؛ عمل عبادی و سلوکی	تحقق عدالت و نجات روحانی؛ سپس غایت اخلاقی و اجتماعی	رفاه عمومی، کارآمدی و نظم اجتماعی	رهایی از کارما و انقطاع از تعلق؛ هماهنگی با دارما
ماهیت عمل خیر	فعل عبادی با نیت تقرّب	بخشش از سر ایمان و محبت الهی	کنش مدنی و عقلانی برای توسعه و عدالت	آیینی برای رهایی و تطهیر روح از چسبندگی مادی
نسبت مالکیت و مال	مالکیت حقیقی از آن خدا؛ انسان امین است.	ملک فردی در خدمت کلیسا یا جامعه مؤمنان	مالکیت عرفی و قراردادی؛ مال ابزار نظم اجتماعی	مالکیت موقتی و ناپایدار؛ مال به مثابه عامل کارمایی
پیوند با الهیات و نجات	استمرار عبودیت و حضور معنوی	نجات از رهگذر ایمان و عمل صالح	جدایی از الهیات؛ غایت عرفی و سکولار	رهایی از چرخه تولد و مرگ؛ پیوند با دارما
سرنوشت نیت و غایت نهایی	بقای نیت در افق توحید؛ دوام معنا بر مال	از نیت عبادی به اخلاق اجتماعی	از نیت فردی به کارکرد نهادی	از نیت آگاهانه به بی‌نیتی و فنا در برهمن

۷- نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد تفاوت اصلی وقف اسلامی با نهادهای مشابه در دیگر سنت‌ها در نگاه آن به «غایت» و «معنا» نهفته است. در وقف اسلامی، هدف نهایی فقط نفع مادی یا اجتماعی نیست، بلکه پیوندی درونی میان عمل انسان و رضای خداوند وجود دارد؛ در حالی که در سنت‌های غربی، هدف بیشتر به کارکرد اجتماعی محدود می‌شود و در آیین هندو، به رهایی از چرخه کارما. این تفاوت ظاهراً ساده در واقع بنیادین است، زیرا نوع نگاه به مالکیت، نیت و ارزش عمل را دگرگون می‌کند.

بررسی تطبیقی مقاله نشان داد در هر نظام دینی، کنش نیک دو بُعد دارد: نیت درونی و کارکرد بیرونی. نیت معنا و جهت عمل را می‌سازد و کارکرد آن معنا را در جامعه عینیت می‌بخشد. در وقف اسلامی، هیچ یک از این دو به تنهایی کافی نیست؛ نیت بدون اثر بیرونی ناتمام می‌ماند و عمل بدون نیت الهی، به کاری صرفاً اجتماعی یا اقتصادی فروکاسته می‌شود؛ از این رو، وقف زمانی حقیقت خود را بازمی‌یابد که میان نیت و نتیجه توازنی زنده برقرار باشد؛ یعنی حسن فاعلی و حسن فعلی در کنار هم قرار گیرند.

نتایج این پژوهش از چند نظر اهمیت دارد. نخست آنکه هر برنامه اصلاحی در حوزه وقف، اگر بخواهد ماندگار و مؤثر باشد، باید به معنای درونی وقف نیز توجه کند، نه فقط به سازوکارهای اداری یا اقتصادی آن. سیاست‌گذاری در این حوزه باید بتواند نیت واقف را در کنار شفافیت و بهره‌وری حفظ کند. دوم آنکه در سنجش موفقیت یک موقوفه، فقط نباید به میزان درآمد یا تعداد پروژه‌ها توجه کرد، بلکه باید دید آیا هدف و نیت واقف نیز در عمل حفظ شده است یا نه.

از نظر روش‌شناختی نیز، نگاه غایت‌شناختی می‌تواند راهی تازه در پژوهش‌های دینی بگشاید؛ زیرا به جای تمرکز بر قوانین یا آمار، به پیوند درونی ایمان و رفتار توجه دارد. پژوهش‌های آینده می‌توانند با بررسی میدانی موقوفات در کشورهای مختلف اسلامی، یا از راه گفت‌وگو با واقفان و مدیران اوقاف، نشان دهند این پیوند در دنیای امروز چگونه حفظ یا فراموش شده است.

پاسخ مقاله به پرسش اصلی درباره نسبت نیت و کارکرد چنین است: نیت الهی شرط لازم است، اما کافی نیست؛ زیرا اگر وقف از خیر عمومی بی‌بهره بماند، معنا و قداست خود را از دست می‌دهد. در مقابل، اگر کاری نیک انجام شود اما نیت الهی نداشته باشد، اگرچه سود اجتماعی دارد، از دید دین به «عمل صالح» کامل بدل نمی‌شود. به این ترتیب، وقف تلاشی است برای جمع میان ایمان و اثر و نمونه‌ای است از وحدت باطن و ظاهر در عمل دینی.

منابع فارسی

قرآن کریم.

- بجنوردی، س. م. ب. ح. (۱۴۰۱ق). *قواعد فقهیه* (چاپ سوم). تهران: مؤسسه عروج.
- جعفری، م. ت. (۱۳۷۸). *ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه* (جلد ۳). دفتر نشر فرهنگ اسلامی. جهانیان، ن. (۱۳۹۰). مبانی، اهداف و جایگاه وقف در مکتب اقتصادی اسلام. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۱۱، ۸۷-۱۱۶. https://eghtesad.iict.ac.ir/article_16784.html
- حرّ عاملی، م. ب. ح. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه* (چاپ اول). قم: مؤسسه آل‌البیت لإحياء التراث. درخشنده، ر.، و عالیان، ر. (۱۴۰۳). نقش مباحث فلسفی در توسعه امور خیر و نیکوکاری. *پژوهش و مطالعات علوم اسلامی*، ۶، ۸۸-۱۰۲. <https://www.joias.ir/showpaper/22543>
- رستمی، سارا. (۱۴۰۰). وقف از نگاه فقه و حقوق موضوعه و تأثیر آن بر اقتصاد ایران. *مطالعات فقه اقتصادی*، ۳ (۴)، ۱۴۵-۱۶۴. <https://sid.ir/paper/957464/fa>
- سعادت مصطفوی، س. م.، و صدقی، ع. (۱۳۹۲). کارکردهای نهاد وقف در نظام ایران و مصر با تأکید بر فقه اسلامی. *پژوهش‌نامه فقه اجتماعی*، ۱ (۲)، ۶۵-۸۰. <https://doi.org/10.30497/fiqh.2013.2452>
- صدر، س. م. (۱۳۹۸). *اقتصاد ما*. قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صدرالمتألهین، م. (۱۳۸۳). *الحکمه المتعالیه فی الأسفار الأربعة العقلیه* (جلد ۹). قم: دار احیاء التراث.
- طباطبایی، م. ح. (۱۳۷۱). *المیزان فی تفسیر القرآن* (جلد ۲۰، چاپ دوم). قم: اسماعیلیان.
- غزالی، ا. ح. (۱۳۸۴). *احیاء علوم الدین*. بیروت: دارالمعرفه.
- مطهری، م. (۱۴۰۲). *انسان و ایمان* (چاپ ۶۷). تهران: صدرا.
- نوری، ح. ب. م. (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل* (چاپ اول). بیروت: مؤسسه آل‌البیت لإحياء التراث.

References

- The Holy Quran.
- Aquinas, T. (2000). *Summa theologiae: Charity* (II-II, qq. 23-46; T. C. O'Brien, Trans.). Cambridge University Press.
- Aristotle. (2018). *Nicomachean ethics* (R. Crisp, Trans.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139600514>
- Arvind, T. T. (2022). Religious endowments and trusts law in colonial India. In Y. K. Liew & Y.-C. Wu (Eds.), *Asia-Pacific Trusts Law, Volume 2: Adaptation in Context* (pp. 55-76). Hart Publishing. https://eprints.whiterose.ac.uk/id/eprint/192336/1/04_Arvind_Religious_endowments_and_trust_1aw_in_India_FINAL.pdf
- Benthall, J., & Bellion-Jourdan, J. (2003). *The charitable crescent: Politics of aid in the Muslim world*. I.B. Tauris/Pluto Press.
- Bojnourdi, S. M. B. H. (1981). *Qawa'id fiqhiyya* (3rd Ed.). Tehran: Aruj Institute. [In Arabic]

- Clarry, D. (2014). Fiduciary ownership and trusts in a comparative perspective. *International and Comparative Law Quarterly*, 63(4), 901–933. <https://doi.org/10.1017/S0020589314000463>
- Davis, A. J. (2019). *The medieval economy of salvation: Charity, commerce, and the rise of the hospital*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501742101.001.0001>
- Derakhshandeh, R., & Aalian, R. (2024). The role of philosophical discussions in the development of charity and philanthropy. *Research and Studies in Islamic Sciences*, 6, 88–102. <https://www.joissas.ir/showpaper/22543> [In Persian]
- Derrett, J. D. M. (1999). *Religion, law and the state in India*. Oxford University Press.
- Fuller, C. J. (2003). *The renewal of the priesthood: Modernity and traditionalism in a South Indian temple*. Princeton University Press.
- Ghazālī, A. H. (2005). *Ihyā' 'ulūm al-dīn*. Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Gray, A. M. (2019). *Charity in Rabbinic Judaism: Atonement, rewards, and righteousness*. Routledge.
- Habermas, J. (2008). *Between naturalism and religion: Philosophical essays*. Polity Press.
- Hoexter, M. (1998). *Endowments, rulers, and community: Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers*. Brill.
- Houtman, D., & Aupers, S. (2007). The spiritual turn and the decline of tradition. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(3), 305–320. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2007.00360>
- Hudson, A. (2025). *Equity and trusts* (11th Ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003205784>
- Hurr al-'Āmilī, M. b. H. (1989). *Wasā'il al-Shi'a* (1st Ed.). Qom: Al-al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. [In Arabic]
- Jafari, M. T. (1999). *Translation and exegesis of Nahj al-Balagha* (Vol. 3). Tehran: Islamic Culture Publishing House. [In Persian]
- Jahanian, N. (2011). Foundations, goals, and the status of waqf in the Islamic economic doctrine. *Islamic Economics Quarterly*, 11, 87–116. https://eghtesad.iict.ac.ir/article_16784.html [In Persian]
- Kane, P. V. (2022). *History of Dharmaśāstra: Ancient and mediaeval religious and civil law in India* (Vol. II, Part II, p. 913). Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Kant, I. (2011). *Groundwork of the metaphysics of morals* (M. Gregor, Trans.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511973741>
- Kapic, K. M., & Madueme, H. (Eds.). (2015). *Reading Christian theology in the Protestant tradition*. Bloomsbury T&T Clark.
- Levy, L., & Laurie. (2015). *Judaism and the free market: A modern approach to Tzedakah*. Academy for Jewish Religion. <https://ajr.edu/wp-content/uploads/Levy-Laurie-Judaism-and-the-Free-Market-A-Modern-Approach-to-Tzedakah-2015-1.pdf>
- MacIntyre, A. (2022). *After virtue: A study in moral theory* (3rd Ed.). University of Notre Dame Press.
- MacNair, M. (2015). Development of uses and trusts. *Studi A*, 46, 1–28. Retrieved from <https://journals.uniurb.it/index.php/studi-A/article/download/542/505/2090>
- Maltby, J., & Rutterford, J. (2016). Investing in charities in the nineteenth century. *Accounting History*, 21(2–3), 263–280. <https://doi.org/10.1177/1032373216638105>
- Matravers, M. (2000). Review of principles of social justice by David Miller. *American Political Science Review*, 94(3), 710–711. <https://doi.org/10.2307/2585851>
- Milbank, J. (2008). *Theology and social theory: Beyond secular reason* (2nd Ed.). Blackwell/Wiley.
- Miller, D. (2001). *Principles of social justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Motahhari, M. (2023). *Man and faith* (67th Ed.). Tehran: Sadra. [In Persian]
- Nancy, J.-L. (1991). *Inoperative community*. University of Minnesota Press.
- Nissim, H. S. B. (2023). *American Jewish philanthropy: Wealth and poverty in Jewish tradition*. Indiana University. <https://scholarworks.indianapolis.iu.edu/bitstreams/fd5b1555-2d8e-42cf-9e33-3c72f93a9bcf/download>
- Nūrī, H. b. M. (1988). *Mustadrak al-wasā'il* (1st Ed.). Beirut: Al-al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. [In Arabic]
- Olivelle, P. (2004). *The law codes of Ancient India*. Oxford University Press.

- Penner, J. E. (2022). *The law of trusts* (12th Ed.). Oxford University Press.
- Rostami, S. (2021). Waqf from the perspective of jurisprudence and statutory law and its impact on Iran's economy. *Economic Jurisprudence Studies*, 3(4), 145–164. <https://sid.ir/paper/957464/fa> [In Persian]
- Saadat-Mostafavi, S. M., & Sedqi, A. (2013). Functions of the waqf institution in Iran and Egypt with an emphasis on Islamic jurisprudence. *Journal of Social Jurisprudence*, 1(2), 65-80. <https://doi.org/10.30497/fiqh.2013.2452> [In Persian]
- Sadr, S. M. (2019). *Iqtisaduna*. Qom: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian]
- Sadr al-Muta'allihīn. (2004). *Al-Hikma al-muta'āliya fī al-asfār al-arba'a al-'aqliyya* (Vol. 9). Qom: Dār Ihya' al-Turāth. [In Arabic]
- Sargeant, A., & Woodliffe, L. (2007). Gift giving: An interdisciplinary review. *Journal of Philanthropy and Marketing*, 12(4), 275–307. <https://doi.org/10.1002/nvsm.308>
- Singer, A. (2008). *Charity in Islamic societies*. Cambridge University Press.
- Sircar, D. C. (1983). *Select inscriptions bearing on Indian history and civilization* (Vol. 2). Motilal Banarsidass.
- Stein, B. (1999). *Peasant state and society in Medieval South India* (Revised Ed.). Oxford University Press.
- Tabatabai, M. H. (1992). *Al-mizan fī tafsīr al-Qur'an* (20 Vols., 2nd Ed.). Qom: Esma'iliyan. [In Arabic]
- Tanner, K. (2022). *The politics of God: Christian theologies and social justice* (30th Anniv. Ed.). Augsburg Fortress.
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Harvard University Press.
- Waldron, J. (1990). *The Right to Private Property*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198239376.001.0001>
- Weber, M. (2011). *The Protestant ethic and the spirit of Capitalism* (Revised Ed.). Oxford University Press.
- Williams, R. (2000). *On Christian theology*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.

